
Тема 19

УКРАЇНСЬКА ШКОЛА Й ПЕДАГОГІКА МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ. ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ А.С. МАКАРЕНКА

19.1. Українське шкільництво й педагогіка (1918—1939 рр.)

Стан шкільництва у 1918—1939 рр. визначався тими історичними умовами, в яких перебувала Україна між двома світовими війнами. Тим більше, що вказаний етап насичений багатьма подіями. Та й становище української школи в той час було неоднакове, бо Україна перебувала в умовах розшматування земель під різними урядами. Цим викликана потреба розглядати стан національної освіти в “чотирьох Українах” — під більшовиками, під Польщею, під Румунією, під Чехо-Словаччиною. Адже в силу тодішніх політичних обставин педагогічні події на цих землях відбувалися майже цілком відокремлено, й між ними існували спорадичні зв’язки.

Штучні кордони роз’єднували, роздирали на шматки українську націю і разом з цим українське шкільництво та педагогіку.

Освітньо-педагогічні перетворення на центральних українських землях розпочалися із захопленням влади більшовиками в грудні 1919 р. через руйнування узвичаєних шкіл різноманітного характеру й насаджування уніфікованої радянської школи — єдиної трудової. У 1920 р. було ліквідовано університети й на їх місці організовано мережу інститутів.

Більшовицький уряд в Україні у шкільництві здебільшого копіював те, що робилось в Москві. У 1919 р. він видав ряд де-

кретів: про утворення Народного комісаріату освіти (Наркомосу) УСРР, губернських і повітових відділів народної освіти; про відокремлення церкви від держави й школи від церкви; про передачу всіх навчальних закладів у відання Наркомосу та ін. На основі цього Наркомос УСРР теж видав низку постанов та інструкцій про керівництво школою й зміст навчання, про заборону викладання закону Божого й релігійного виховання.

Станом на березень 1920 р. система народної освіти Радянської України охоплювала такі структури:

- дошкільні заклади (дитячі садки й майданчики) для дітей віком від 4 до 8 років;
- семирічну трудову школу, яка складалася з двох ступенів для дітей віком від 8 до 15 років: перший — 1—4 класи; другий — 5—7 класи;
- професійні школи й технікуми для підлітків і молоді 15—18 років;
- вищі навчальні заклади для молоді 18—22 років.

Крім того, сюди входили: робітничі факультети (робітфаки), професійні школи, дитячі трудові колонії, дитячі містечка.

Наведений вище проект єдиної трудової школи, вироблений першим наркомом освіти в Україні Г. Гриньком, уже в 1922 р. під диктатом Кремля було змінено і пристосовано до системи, введеної в РСФРР А. Луначарським. Мало того, у 1924 р., незважаючи на автономію в культурному будівництві, Народний комісаріат освіти в УСРР змушений був прийняти для семирічної трудової школи московську програму.

Таким чином, незважаючи на формально-правову незалежність, Українська СРР була фактично підпорядкована Москві, яка вже у 20-х роках інтенсивно втручалася у справи українського шкільництва, а в 1930 р. взяла їх під повний контроль та розгорнула потужну русифікацію. Посилено вивчення російської мови: не як чужої, а як другої, тобто рівнорядної українській. Знання про Україну зазнає остракізму.

Політика воєнного комунізму зруйнувала економіку, сплюндрувала сільське господарство й болісно вдарила по українському шкільництву.

У 1921—1923 рр. у Радянській Україні, особливо у степових її районах, вибухнув голод, жертвами якого стали 1,5 млн селян. Економічний крах примусив більшовиків перейти від політики воєнного комунізму до непу, тобто до вільного ринку, що сприяв

розвиткові приватної ініціативи. Загальна лібералізація відкрила можливість поставити питання про відродження й розвиток української педагогічної культури й національної школи. Цей період тривав приблизно 10 років.

30 грудня 1922 р. проголошено утворення СРСР. Сталін, який тоді виконував функції наркома у справах національностей, вів великодержавну русифікаторську лінію, що викликало гостре незадоволення серед неросіян. Тому XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р. практично засудив російський шовінізм і проголосив принцип коренізації. Нова національна політика мала сприяти підготовці українських педагогічних кадрів, запровадженню рідної мови в освіті, дерусифікації державного апарату і навіть створенню республіканської армії. Виходячи з цього, в Україні розпочався процес українізації.

Кампанія українізації охопила всі сфери життя Радянської України. Найбільший вплив вона мала на освіту. На відміну від царизму, більшовики приділяли велику увагу шкільництву. Їхні досягнення в цій галузі вражають. Це було зумовлено: а) пропагандистською метою; б) прагненням через освіту й професійне навчання підняти виробничий потенціал країни; в) наміром через радянську школу, педагогіку й виховання комунізувати суспільство. Особливо вражаючими були успіхи в ліквідації неписьменності. Правда, не все тут було рівно і гладко. Наприклад, у 1925 р. офіційно було проголошено обов'язкову й безплатну початкову освіту. Але до школи не приймали дітей "буржуїв" та "куркулів", тому й навчанням було охоплено заледве трохи більше половини учнів. Міфічним виявилось намагання практично втілити ідею політехнічної освіти, бо сам рівень виробництва був примітивний.

Діти "класово ворожих елементів" (колишніх поміщиків, військовиків, фабрикантів, священників та ін.) до вищих навчальних закладів (ВНЗ) не допускались.

Щодо успіхів в українізації, то вони були справді визначними. Провідну роль у ній відіграв Народний комісаріат освіти, зокрема його керівники Олександр Шумський (1925—1926 рр.), а згодом Микола Скрипник (1927—1932 рр.). Завдяки їм було досягнуто помітних зрушень в українській національній освіті та культурі. В кульмінаційному для українізації 1929 р. понад 80 % загальноосвітніх шкіл і 30 % ВНЗ вели навчання виключно українською мовою, 97 % українських дітей навчалися рідною

мовою. У школах йшло інтенсивне вивчення українознавства, проходили творчі пошуки ефективних шляхів навчання учнів.

Українознавство охоплювало систему наукових знань і досліджень з історії (генези) етносу, природи, мови, нації, держави, культури, міжнародних відносин українців з їх власною долею і суверенністю, ментальністю й цілісністю (соборністю).

Помітний успіх у вивченні українознавства в тогочасних школах і ВНЗ зумовили такі провідні фактори: незгасний національний пафос визвольних змагань за державне відродження України 1917—1920 рр.; енергійна дія патріотично настроєної, національно свідомої української інтелігенції — учителів, вчених, письменників, діячів культури; намагання більшовиків через підтримку українзації завоювати собі авторитет серед українського народу; зв'язок українзації із загальним процесом модернізації; надзвичайно високий, світовий рівень теорії та методології українознавства, його солідна джерельна база, створена на рівні праць найвидатніших вчених Всеукраїнської академії наук — М. Грушевського, В. Вернадського, А. Кримського, С. Єфремова, Д. Багалія, І. Огієнка, Д. Заболотного, В. Липського, О. Потебні.

Радикальними були виступи українських письменників на чолі з Миколою Зеровим та Миколою Хвильовим, які палко захищали українство, ставлячи самостійницькі вимоги у сфері культури (заклик "Геть від Москви!"). У жовтні 1921 р. українське духовенство створило Українську автокефальну православну церкву.

Знаменною подією в українській педагогіці стала поява у 1920 р. посібника академіка С. Єфремова "Українознавство". Та й взагалі протягом 1918—1930 рр. було видано тисячі українознавчих праць, що підготували фундамент майбутніх українознавчих енциклопедій, гарантували нові успіхи в розвитку українського шкільництва, педагогіки, освіти й культури. Це неабияк налякало імперський режим.

Вже у травні 1926 р. О. Шумського було усунено із займаної ним посади наркома освіти. А з вересня 1929 р. розпочалися масові арешти й розстріли визначних діячів української науки, освіти й культури.

Сталін пішов у наступ на неп. З грудня 1927 р. розпочалася примусова колективізація сільського господарства. Всіх, хто чинив навіть найменший опір, ув'язнювали. Сотні тисяч україн-

ських заможних селян разом із сім'ями було запроторено до Сибіру. Безкінечні ревізії хліба породили страшний голодомор в Україні 1932—1933 рр., жертвами якого стали до 8 млн українців. Цей тяжкий злочин вчинили більшовицькі можновладці, аби зламати волю українського народу. Перед очима цілого світу від організованого більшовиками штучного голоду українське селянство вимирало селами й районами. Натомість сюди наслали з Росії росіян. Традиційне українське село зі своїми виховними звичаями і традиціями, народною педагогікою перестало існувати.

Після геноциду, застосованого проти українського селянства, почався наступ на українську національну культуру (1933—1939 рр.). За трагічністю наслідків цей час увійшов в історію як “розстріляне відродження”. Це був період згортання українізації та проведення русифікації усіх сфер українського життя, освіти й педагогіки. Застосований більшовиками проти українців етноцид, геноцид і лінгвоцид супроводжувався фізичним нищенням української інтелектуальної еліти, національно свідомих учителів, що призвело до масового обезголовлювання українського народу.

На знак протесту проти антиукраїнської політики московської метрополії наклали на себе руки провідник культурного відродження М. Хвильовий (13 травня 1933 р.) та українізації — М. Скрипник (7 липня 1933 р.). Покінчив життя самогубством голова уряду П. Любченко. Йшов розгром українського національного шкільництва. Всі найкращі пласти української національної культури, науки, літератури й мистецтва, твори видатних вітчизняних та зарубіжних письменників опинилися під офіційною забороною й були вилучені зі шкільних і вузівських програм та підручників. Більшовицьке вето було накладено навіть на такий педагогічний шедевр, як народна казка через навішування їй ярлика “пережитку феодалізму”. Школа УРСР навіть не мала власних підручників, а користувалася виданими в РРФСР.

Постанови ЦК ВКП(б) “Про початкову й середню школу” (1931 р.), “Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі” (1932 р.) та ін. означали наступ на українське шкільництво й педагогіку і впровадження тоталітарного режиму, закріпачення вчителів, повсюдне насадження сталінської псевдопедагогіки. А обов'язкове створення в школі, починаючи з 1930 р., піонерської, комсомольської і партійної організацій

засвідчило тотальну ідеологізацію й партизацію життя учнів та вчителів, витравлення в них, під виглядом “інтернаціоналізму”, національного духу.

Російщення української молоді старанно маскувалося інтернаціонально-комуністичною словесною буфонадою, проповідуванням “вищості й винятковості та місіонізму” російського народу, нав’язуванням учнівській молоді неросійської національності почуття меншовартості й неповноцінності, зречення від рідної мови на користь збільшення російськомовного населення України.

У всіх цивілізованих країнах світу плекають національне виховання, дбають про формування спадкоємців і продовжувачів своєї нації. В УРСР радянська педагогіка обстоювала формування не українця, а радянської людини (“гомосовєтікуса”), безнаціональної, безликої, “без роду і племені”, покiрного панівному режимові, збайдужилого раба — манкурта звироднілої тоталітарної системи. Вона топче європеїзм, здавна властивий українській традиційній педагогічній культурі, з його винятковою пошаною до кожної людини, особистості як єдиного неповторного творіння і найвищої цінності суспільства. Натомість українцям насильницьки нав’язується педагогіка азійська, що ігнорує особистість, фетишизує маси, колектив, вважаючи їх за найбільшу цінність. Учителі й вчені, які стоять на національній позиції рідного народу, зазнають офіційних заборон (Г. Ващенко, С. Русова, Я. Чепіга, П. Холодний, М. Дем’янівський, П. Стеблина та ін.). Офіційне визнання надавалось тільки тим педагогам, котрі стали на радянську платформу (А. Макаренко, В. Затонський, Я. Ряппо, Т. Лубенець, І. Соколянський, О. Задужний, Г. Костюк, С. Чавдаров, О. Попов). Керівні місця у шкільних та вузівських адміністраціях було обсаджено членами комуністичної партії чи її прибічниками.

Навмисне вилучення з педагогічного обігу термінів “українська національна школа”, “українська педагогіка”, “національне виховання” й заміна їх безликими поняттями “радянська школа”, “радянська педагогіка”, “комуністичне виховання” показує антинаціональне, антиукраїнське спрямування останніх. Після 1930 р. зникає навіть термін “українознавство”.

Постійне розмахування лякливим жупелом боротьби з “українським буржуазним націоналізмом” служило ширмою безперервних гонінь на все українське, національне в школі, освіті,

педагогічній науці, шельмування національно свідомих, чесних, талановитих педагогів як надуманих “ворогів народу”.

Інспіроване Сталіним вбивство С.М. Кірова 1 грудня 1934 р. стало приводом до засудження в Україні до розстрілу десятків тисяч українців, у тому числі вчителів, вчених, професорів, студентів, видатних діячів національної культури і мистецтва. Так, за один тільки 1934 р. у Дніпропетровській області було розстріляно 454 вчителі¹. Не випадково Іван Багряний назвав Й. Сталіна “Йосипом Кривавим”.

Великих втрат зазнали українські письменники, серед яких було чимало педагогів: 89 — ліквідовано, 213 — примушено замовкнуті, 64 — заслано на каторгу, 83 — емігрували. У сталінських концтаборах і катівнях загинули Микола Кравчук, Євген Плужник, Григорій Косинка, Дмитро Фольківський, Микола Куліш, Кость Буревій, Ананій Лебідь, Михайло Драй-Хмара, Микола Зеров, Олександр Шумський, Лесь Курбас та ін. За деякими підрахунками, з 240 українських письменників тоді зникло 200. Із 85 вчених-мовознавців ліквідували 62. Оголошували шпигунами й заарештовували українських філософів, художників, редакторів. Це був час підлості, доведеної до універсалізму.

Більшовицькі інквізитори завдали страшених втрат духовному вихованню дітей та молоді, знищуючи Українську автокефальну православну та греко-католицьку церкви й підмінюючи їх державною Російською православною церквою, глумлячись над народними чеснотами й нормами християнської моралі. Майно українських церков було віддано російським попам. Понад 3,5 тис. українських священників розстріляли чи запроторили до Сибіру. У Радянській Україні вибухівкою висадили в повітря до 700 церков, головних історичних пам'яток з часів княжої України і козацької доби, бо вони документували давність і самобутність української педагогічної культури. Серед знищених храмів такі шедеври нашої національної духовності, як Свято-михайлівський золотоверхий монастир, Десятинна церква, Братський монастир на Подолі й Успенська церква, Миколаївський собор, споруджений у 1690 р. гетьманом Мазепою, та десятки інших, церков чи соборів історичного значення у різних містах

¹ Мицик Ю. За фальшивими звинуваченнями. Про “чистки націоналістів” у школах Дніпропетровщини 1934 р. // Кур'єр Кривбасу. — 1996. — № 45—46. — С. 27—28.

України. Лише частину міських храмів у Києві перетворено на музеї, а тисячі сільських церков обернено на клуби чи сховища зерна або овочів. То й розгул "сатанізму" набрав страшного розмаху. В середовищі учнів, учителів, студентів, викладачів, науковців офіційно заохочувалося фіскальство, панував конформізм.

Щоб знищити історичну пам'ять поколінь, сталінські опричники спалювали українські книги, стародруки, часописи, газети, неопубліковані рукописи. Влітку 1936 р. вони зібрали в Полтаві понад 200 українських кобзарів нібито для концерту і тут же їх розстріляли. До Сибіру було вивезено понад 2,5 млн українців. Любов до своєї Вітчизни, до свого народу, тобто національний патріотизм, у СРСР вважався найтяжчим злочином. Підлість, цинізм і жорстокість більшовиків не знали меж. Мільйони людей з дітьми знищено так, що навіть невідомо, де вони поділися. І все це робилося планово, за вказівками з Кремля. Тобто була так звана "п'ятирічка реконструкції людини". З 1927 по 1939 р. в Україні було знищено до 10 млн населення.

Постанова ЦК ВКП(б) "Про педологічні перекручення в системі наркомосів" (1936 р.) прирекла педагогічну теорію на бездітність і безплідність, підтасування під цитати комуністичних "вождів" і "класиків", ухвали партійних конференцій, пленумів і з'їздів. Кількість шкіл з українською мовою навчання в Радянській Україні катастрофічно зменшувалася. Замість них відкривали школи російські чи двомовні (утраквістичні), які згодом теж ставали російськими. Ця підступна політика більшовицьких колонізаторів у галузі шкільництва протягом кількох десятиліть призвела до занепаду на території Наддніпрянщини національної школи і національної свідомості.

В усіх ланках школи велися посиленна сталінська політизація і воєнізація.

Становище українського шкільництва під Польщею (Галичина, Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся, Лемківщина) між світовими війнами визначалось українсько-польською конфронтацією. Українці хотіли мати власну українську школу, аби вона, крім забезпечення дітей і молоді освітою, підносила також національну свідомість, патріотизм і культуру рідного народу. Поляки всіма силами прагнули нав'язати українцям систему освіти, яка виховувала б з неполяків відданих громадян Польської держави.

Окупувавши в 1919 р. Західну Україну, Польща відразу взялася за тотальне нищення тут українства й української національної школи. Тому українська інтелігенція вступила в боротьбу за українську школу на рідній землі, одержуючи підтримку від корінних жителів свого краю. Адже за періоду власної державності (ЗУНР) потяг українців до освіти значно посилювався. Придушити все це, обмежити мережу українських шкіл, а то й зовсім їх ліквідувати й натомість насадити школи польські, щоб полонізувати українців, — ось чого домагалася польська шкільна адміністрація на окупованих Польщею українських землях.

Наступ на українське шкільництво польських можновладців не припинявся ні на мить. Декларовані ними шкільні реформи мали антиукраїнський характер. Тому й національна освіта корінного населення була в занедбаному стані. У селах домінували однокомплектні школи з одним учителем, який вчив одночасно 60—100, а то й 200 учнів різного віку. Середні школи були тільки по містах. Однак польський закон забороняв приймати сільських дітей до державних міських шкіл.

Дискримінаційним для українців був так званий “кресовий” шкільний закон, прийнятий сеймом 31 липня 1924 р., про проведення плебісциту (опитування), щоб нібито з’ясувати, якою мовою має відбуватися навчання в народних школах. Під виглядом такого “демократизму” насправді крилися фальш і облуда. По-перше, загальновідомо, що рідну мову, як і рідну маму, не обирають. По-друге, звісно, в українському місті чи селі школа має бути українською. По-третє, шляхом махінацій, обману і насильства результати плебісциту навмисно підганялись на користь шкіл чужинських. Внаслідок такого плебісциту дві тисячі українських шкіл було претворено в польськомовні чи утравкістичні (двомовні) школи.

Під час другого такого плебісциту в 1932 р. кількість українських шкіл зменшилася ще на 20 %. Проголошене в цьому році обов’язкове навчання дітей віком від 7 до 14 років залишилося тільки на папері. За тодішніми статистичними даними 20,6 % українських дітей шкільного віку, які проживали в Західній Україні, не були охоплені навчанням.

Про навмисне згортання мережі українських шкіл свідчать дані статистики. Якщо в 1919 р. у Західній Україні налічувалося 3662 початкові школи з українською мовою навчання, то в 1925 р. їх було 1855, у 1930 р. — 650, а в 1939 р. залишилося лише 139.

У передвоєнні роки українські школи на Волині й Поліссі взагалі ліквідовано й замінено на польські. А на Холмщині й Підляшші українська мова залишилася поза навчальним шкільним планом.

Служили полонізації й обов'язкове впровадження польської мови як викладової з рівночасним обмеженням української, а також заміна українських учителів польськими. Досить згадати, що в 1923 р. 2500 учителів-українців було звільнено з роботи, а 1500 переведено в центральні райони Польщі.

На рівні середньої освіти становище українців також було безрадісним. У 1931 р. одна українська гімназія припадала аж на 230 тис. українців, а одна польська — на 16 тис. поляків. З року в рік кількість українських середніх навчальних закладів зменшувалася. Із 138 середніх шкіл у 1939 р. залишилося тільки 5 державних українських і 2 утравквістичні гімназії, де навчалися всього 2378 учнів.

Лютої дискримінації зазнавали українці й щодо університетської освіти. Повній полонізації було піддано Львівський університет, який польські шовіністи зухвало перейменували в "Університет Яна Казимира", закривши всі українські кафедри. Як альтернативу йому, українці в 1921 р. заснували у Львові Український таємний університет з 4 факультетами, 58 кафедрами й майже 1500 студентами, що діяв до 1925 р.

Реакційна освітня політика польських шовіністів на захоплених ними українських землях, пов'язана з позбавленням місцевого населення права мати державну рідну школу, викликала рішучий протест українців й активізувала розуміння необхідності будувати українське шкільництво своїми силами. Це збуджувало власну громадську активність. На її розгортання великий вплив мав педагогічний геній Івана Франка, який закликав:

*... Щоб ми спільно,
Сміло, впевнено, свobodно
Йшли до спільної мети.
В своїй хаті жить по-своmu
Не коритися нікому,
Лад найкращий завести.*

Результатом народної ініціативи стала організація українського приватного початкового і середнього шкільництва. Велику роль у його здійсненні відіграли педагогічні товариства "Рідна

школа” та “Просвіта”. Вони на основі громадських пожертв організовували й утримували десятки шкіл, курсів, бібліотеки, вчительські семінарії, видавали педагогічні часописи, шкільні підручники й посібники, проводили педагогічні з’їзди, конгреси, виставки тощо. Завдяки їм станом на 1937/38 навчальний рік було 16 постійних дитячих садків та 700 сезонних під час літа, 19 гімназій і 16 ліцеїв, 700 шкільних бібліотек, чимало професійно-технічних шкіл.

Широкого розгалуження набула українська преса. У Галичині в 1936 р. виходило 143 найменувань різних періодичних видань, у тому числі понад 40 суто педагогічних. Великою популярністю серед вихователів, учителів та батьків користувалися, зокрема, такі педагогічні часописи, як “Українське дошкілля”, “Рідна школа”, “Українська школа”, “Учитель”, “Учительське слово”, “Шлях навчання і виховання”, “Життя і знання”, “Методика і шкільна практика”, “Неділя”, “Письмо з “Просвіти”, “Просвіта”, “Рідна мова”, “Ілюстрований календар Товариства “Просвіта”.

Улюбленими часописами української дітвори були журнали “Дзвіночок”, “Малі друзі”, “Світ дитини”, “Юні друзі”, для юнацтва — “Вісті з лугу”, “Знання”, “Світ молоді”, “Студентський шлях”, “Шлях молоді” та ін.

Чільне місце у національному вихованні української молоді займали молодіжні організації “Сокіл”, “Луг”, “Пласт”. У них була добре налагоджена видавнича справа. Зокрема в м. Тернополі виходили такі прекрасні пластові часописи, як “Готуйсь”, “Юнак”, “Цвіт України”, “Проповідник суспільства”, “Пластовий шлях”. Засновником “Пласту” був Олександр Тисовський. Велику роль у його організації відіграли Петро Франко та Іван Чмола. Добре прислужилися цій благородній справі підручники О. Тисовського “Життя в Пласті” та П. Франка “Пластові гри та забави”.

Активну, благодійну, освітню, культурно-педагогічну діяльність вів заснований у 1920 р. Союз українок під талановитим керівництвом депутата сейму Мілени Рудницької. Через 10 років він об’єднавав у собі вже 45 тис. членів і мав тісні зв’язки з міжнародними феміністичними організаціями.

Мали свої організації й українські вчителі — Взаємну поміч українського вчительства, Учительську громаду.

Провідними українськими педагогами того часу в Західній Україні стали Олександр Барвінський, Іван Боберський, Михай-

до Галущинський, Августин Домбровський, Денис Іванцев, брати Роман і Богдан Заклинські, Антін Крушельницький, Володимир Левицький, Денис Лук'янович, Яків Миколаєвич, Марійка Підгір'янка, Василь Пачовський, Омелян Савицький, які створили талановиті підручники й посібники для українських шкіл, написали низку оригінальних творів з педагогіки, що стали окрасою української педагогічної науки. Серед них варто згадати видані у Львові підручники Василя Левицького "Історія виховання і навчання" (1921 р.), Остапа Макарушки "Наука виховання" (1922 р.), Юліана Дзеровича "Педагогіка" (1937 р.), Степана Сірополка "Історія освіти на Україні" (1937 р.).

Не слід забувати й українських народних учителів, які, всупереч заборонам польських властей, сумлінно трудилися у віддалених куточках рідної землі, забезпечуючи національну освіту й виховання сільських дітей і ведучи активну громадську й освітню роботу серед селян. Взірцем такої подвижницької праці на благо рідного народу може служити, наприклад, довголітня педагогічна діяльність директорів шкіл с. Улична на Дрогобиччині Дмитра Беча та с. Великий Ключів на Коломийщині Романа Коссара, вчительки с. Яківки на Обертинщині Марії Прусак, на могилі якої у сторінки вирізьбленої з білого мармуру розгорненої книги учні й нащадки вкарбували пам'ятний напис: "В невтомному труді згоряючи щодня, вселяла іскру знань в малого школяра", та багатьох інших.

Знаменною віхою в історії українського шкільництва став I Український педагогічний конгрес, який відбувся у Львові 2—3 листопада 1935 р. Він об'єднав усі найкращі педагогічні сили навколо проблем українського національного виховання й українознавства. Конгрес визначив мету національного виховання, сконкретизував практичні методи й засоби для її реалізації, охарактеризував місце й роль виховання в національно-культурному відродженні українського народу. Наукові повідомлення на ньому виголосили відомі українські вчені, педагоги, психологи, мистецтвознавці професори Степан Балей ("Психологія характеру"), Яким Ярема ("Українська психіка в її історико-культурних виявах і програма виховання"), Василь Пачовський ("Українознавство у вихованні молоді"), Всеволод Мательський ("Спроба характеристики української дитини"), Степан Гайдучок ("Вплив фізичного виховання на вдачу нашої дитини"), Станіслав Людкевич ("Організація музичного виховання"), Юліан Дзерович ("За-

соби релігійно-морального виховання”), Ярослав Кузьмів (“Напрями національного виховання”) та ін.

Певний внесок у розвиток вітчизняного шкільництва, національної освіти й виховання зробила Українська греко-католицька церква, зокрема її митрополит Андрей Шептицький.

Не тільки в Західній Україні, а й по всіх українських землях та за її межами загального визнання серед усіх прогресивних вчених набула діяльність Наукового товариства імені Т. Шевченка, в якому працювали всесвітньо відомі українські вчені. В його “Наукових вісниках” серед повідомлень з різних галузей знань вміщено чимало цінної інформації з української народної педагогіки. За почином професора Івана Раковського і за допомогою цього товариства у 1935 р. було видано в трьох книгах “Українську загальну енциклопедію” — першу справді українську енциклопедію, що об’єднала сотні українських вчених із Західної України та еміграції. Вона вперше дала українському читачеві загальні відомості й упорядкований матеріал про Україну, в тому числі й про українське шкільництво, освіту, педагогіку, видатних українських педагогів та вчителів.

Отже, станом на 1939 р. Західна Україна мала досить потужний загін власної інтелігенції для відстоювання і розбудови незалежної Української держави й національної системи освіти та виховання.

Щодо Буковини, то її з середини листопада 1918 р. було окуповано Румунією, яка прагнула денационалізувати українців.

Українське шкільництво під владою Румунії зазнавало насильницької румунізації. Гнобленням українців Румунія перевершувала навіть Польщу. Дійшло до того, що румунський уряд закрити всі українські школи й відмовився визнати українців за окрему націю, трактуючи їх “громадянами румунського походження, що забули рідну мову”.

Двадцять два роки підневільля українських буковинців під владою Румунії поділяються на три періоди. З 1918 до 1928 р. — період стану воєнної облоги, під час якої було здійснено цілковиту румунізацію всіх видів шкільництва. Українські школи було перетворено на румунські. Рідна мова українців теж опинилася під офіційною забороною.

Ще швидше йшла румунізація українського середнього шкільництва. Українсько-німецьку гімназію в Чернівцях перетворено 1919 р. на український ліцей, а вже в 1922 р. — на ру-

мунський. Від 1924 р. скасовано обов'язкове вивчення української мови. Гімназію в Кіцмані закрито ще в 1918 р. і відновлено в 1920 р. як румунську. Так само зрумунізовано гімназію у Вижниці в 1921 р., український відділ учительської семінарії в Чернівцях у 1924 р. У Чернівцях ліквідовано приватну українську семінарію у 1921 р.

У Чернівецькому університеті було закрито кафедру української мови і літератури.

Від самого початку окупації Буковини румуни переслідували діяльність всіх українських організацій, заблокували приміщення українських установ ("Народний дім" у Чернівцях, українську гімназію в Кіцмані тощо), заарештували українських освітніх провідників. По містах і селах Буковини румуни забороняли діяльність товариств "Руська бесіда", "Січ", "Шкільна поміч", "Власна поміч", "Читальня" та ін. Репресивні дії окупантів викликали протест з боку українців.

Вже в липні 1921 р. товариство "Українська школа" внесло меморіал-протест до румунського міністерства проти ліквідації українських шкіл та збирало фонди на провадження приватного українського навчання.

Після знесення стану облоги, протягом відносно ліберального періоду 1928—1938 рр. українці піднялися на боротьбу за відродження українського шкільництва. Під тиском громадськості румунська влада змушена була погодитись на українську мову як навчальний предмет по 8 годин на тиждень у нижчих класах народних шкіл і по 6 годин — у вищих.

Пожвавилася українська просвітницька і культурно-громадська діяльність. Товариство "Українська школа" вело канікулярні курси з вивчення української мови та намагалося видавати українські шкільні підручники. Заявили про себе також студентські українські об'єднання "Чорномор'я", "Запорожжя", "Кобзар", "Жіноча громада", спортивне товариство "Довбуш" та ін. З'явилися українські тижневики "Рідний край", "Рада", газета "Час", на сторінках яких містилися також публікації педагогічного змісту.

Колосальне значення для консолідації українських просвітницьких сил на Буковині та за її межами мала літературна й громадська діяльність *Ольги Кобилянської* (1863—1942), твори якої щедро просякнуті українськими педагогічними ідеалами. Вони плекають український національний дух, материнську

мову й рідну школу, обстоюють українську загальнонаціональну єдність, кличуть берегти традиційні родинні чесноти (повість “Земля”), вірність у коханні (“У неділю рано зілля копала”), національну і людську гідність, духовне багатство людини (“Царівна”), вчитися в народу і вірно йому служити (“Ніаба”).

Протестом проти окупації України й руйнації українства виступає високоідейна, глибоко патріотична педагогічна повість О. Кобилянської “Апостол черні”, що була написана в 1922 р., почастино публікувалася у 1926—1928 рр. і вийшла окремою книгою у 1936 р., набувши великої популярності серед читачів.

Піклування про щасливу долю України, віра в її державну незалежність і світле майбутнє — така основна ідея повісті “Апостол черні”, показник її високого педагогічного оптимізму. То й не дивно, що коли головний герой цього твору Юліан Цезаревич приїхав одного дня додому, перші слова його дружини Дори були такі:

— Як Україна?

— Вона є. І як ми самі її не запропастимо, то сповняться слова старого Гердера, що пророчив нам долю нової Греції, завдяки гарному підсонню, веселій вдачі, музиці та родючій землі”.

“Виховуючи свої діти, ми мусимо не забувати, що ми їх і для України виховуємо”, — такий провідний мотив повісті. Головний орієнтир — формування у молодій парості розуму й міцного духу, високої національної свідомості й обов’язку, твердої волі й залізного характеру українця, здатного ступити “на тверду дорогу життя, а зокрема для України, щоб кожний міг вибороти сам собі свою украдену батьківщину...”¹.

З 1930 р. національний рух за українське шкільництво набирає все ширшого розмаху, охоплюючи не тільки українське вчителство та батьків учнів, а й українську молодь, студентство, згуртоване в молодіжних об’єднаннях “Мазепа” та ін. Прагнення українців Буковини до розгортання національної освіти відображають тутешні українські журнали “Самостійна думка” (1931—1937 рр.) і тижневик “Самостійність” (1934—1937 рр.). Це викликало невдоволення румунських властей.

У 1938 р., з приходом до влади військових, настав третій, підневільний, період українських буковинців. Румунія перетворилася на авторитарну державу з королівською диктатурою, що лягла руйнівним тягарем на українське шкільництво. Все українське зазнає офіційних заборон. Вчителів-українців звільняють з педа-

¹ Кобилянська О. Апостол черні. — К., 1994. — С. 3, 10—11.

гогічної роботи. Репресії проти національно свідомих українців весь час посилюються.

У 1938/39 навчальному році серед студентів Чернівецького університету було лише 3,7 % українців. А закінчило його у 1939/40 навчальному році тільки 4 українці, тобто 0,8 %.

Українська школа й книга перебували під пресом румунських можновладців. Настав розгул антиукраїнського терору. Це ще раз підтверджувало завжди зрозумілу для всіх українців-буковинців істину, що без вільного Києва не бути й українським Чернівцям.

З усіх чотирьох розчленованих частин України порівняно найсприятливіше склалася доля українського шкільництва й освіти на Закарпатті. Коли падіння Австро-Угорської імперії поклато край мадярському гнітові, цей регіон у листопаді 1918 р. добровільно увійшов до складу Чехо-Словацької держави.

Українське шкільництво Закарпатської України за 20 років перебування в складі демократичної і висококультурної Чехо-Словащини мало досить позитивні зрушення. Завдяки цьому по суті почалося відродження національної освіти українців Закарпаття, бо до 1918 р. тут були тільки угорські школи.

У 1920 р. на Закарпатті вже налічувалася 321 державна школа з українською мовою викладання. У 1931 р. їх було 425, а в 1938 р. — 492. Помітні зрушення були також в українському дошкіллі. Станом на 1938 р. тут діяло 132 українські дитячі садки. Для дітей з віддалених від школи хуторів, яких на Закарпатті чимало, організовували курси, де учні в прискореному темпі вчилися читати і писати. У 1932 р. таких курсів налічувалося 170, де навчалася майже 10 тис. дітей.

Таким чином, українські діти були повністю забезпечені школою з рідною мовою навчання. Перспектива народної освіти й педагогіки українців забезпечувалася тим, що Чехословацька держава не проводила щодо національних меншостей такої відкритої політики дискримінації та асиміляції, як Польща та Румунія. Чехословацький уряд дозволяв населенню користуватися у школах мовою на власний вибір. Все це сприяло заснуванню й швидкому зростанню освітніх та педагогічних товариств, зокрема таких як "Просвіта" й Товариство русофілів імені Духновича. Чимале виховне значення мали твори й освітня діяльність українських письменників (Василя Гренджи-Донського, Андрія Карабелеша, Олександра Маркуша).

З видатних українських педагогів Закарпаття високої оцінки заслугове просвітницька, державна діяльність і педагогічна спадщина *Августина Волошина* (1874—1946), який народився на Закарпатті. Закінчив богословську семінарію в Ужгороді й Вищу педагогічну школу в Будапешті. З 1920 р. — професор учительської семінарії в Ужгороді, у 1917—1938 рр. — її директор. Під його мудрим керівництвом було виховано нову генерацію учительських кадрів, які зробили вагомий внесок в українське національне відродження Закарпатської України.

З кінця 90-х років А. Волошин бере активну участь у культурному й видавничому житті, публікує ряд підручників, редагує й видає єдину в Угорщині українську газету “Наука” (1897—1918 рр.), згодом “Свобода” (1920—1938 рр.). 1907 р. він випустив угорською мовою “Практичну граматику малоруської мови”, відзначену нагородою Академії наук у Будапешті, де обстоював живу народну мову та мовну спільність усіх українців. 15 березня 1939 р. — А. Волошина було обрано президентом самостійної Карпатської Української держави. Під час окупації Закарпаття угорцями проживав в еміграції, у Празі, присвятивши себе науковій та педагогічній діяльності. У травні 1945 р. А. Волошин був заарештований радянськими органами НКВС і вивезений до СРСР, де загинув, залишивши нам світлу пам'ять про себе як вірного сина і патріота України, а також солідну педагогічну спадщину.

А. Волошин написав ряд підручників для початкових і середніх шкіл — з граматики, фізики, хімії, читанки, а також для вчительських семінарій: “Педагогічну психологію” (1920 р.), “Педагогіку й дидактику” (1920 р.), “Коротку історію педагогіки” (1921 р.), “Логіку” (1935 р.), кількатомний “Нарис педагогіки”, “Методику” та ін. З інших публікацій відомі “О письмовім язичі Підкарпатської Русі” (1921 р.), “Спомин” (1923 р.), “Дві політичні розмови” (1923 р.). Як письменник під літературним псевдонімом А. Верховинський написав побутові драми “Маруся Верховинка” (1931 р.), “Без Бога ні до порога” (1935 р.). Ще за життя його назвали батьком українського відродження Закарпаття.

Успішній розбудові українського шкільництва на Закарпатті допомагало патріотичне вчительство, серед якого було чимало вихідців зі східних земель та Галичини. Прикладом такої благородної праці може бути педагогічна діяльність української

народної вчительки й дитячої письменниці Марійки Підгір'янки та її чоловіка, відомого українського педагога Августина Домбровського, у школах с. Заріччі, а згодом — у с. Порошкове Перечинського повіту (1920—1927 рр.). Тут Марійка Підгір'янка своєю педагогічну працю в школі й громадську діяльність успішно поєднувала з письменницькою творчістю, написала багато віршів та оповідань, п'єси “Гостина святого Миколая на Підкарпатській Русі” та “Вертеп”, які друкувалися у всіх дитячих газетах Закарпаття і Галичини, переклала з чеської мови “Робінзона Крузо”.

До того ж на Закарпатті дві учительські семінарії готували молодих кандидатів у національному дусі, а для вчителів середніх шкіл було організовано кафедру української мови і літератури при чеському університеті в Празі.

Однак українське шкільництво та національне виховання й освіта Закарпатської України у складі чужої держави зазнавали й ряд труднощів. Обіцяної автономії українцям чеський уряд довго не давав. Тенденція чехізації, хоч і не відкрито, але існувала. З високих українських шкіл функціонував тільки Греко-католицький богословський ліцей.

Давалася взнаки суперечливість підходів до українських національних проблем. Найбільшою перешкодою в розвитку українського шкільництва було мовне питання, бо чеський уряд, за підтримки угорської пропаганди і російської еміграції, форсував і фінансував русофільський напрямок. Русинці абсолютизували місцеві особливості, зводячи їх до того, ніби слов'янське населення Закарпаття є окремою нацією русинів, — спритно ховаючи під машкарою локалізму проугорські наміри.

Найперспективнішою виявилась все-таки українофільська течія, що переважала в середовищі нової світської інтелігенції, вчителів і студентів. Українофіли на чолі з Августином Волошином, Михайлом та Юлієм Брацайками заснували освітнє товариство “Просвіта”, яке швидко відтіснило конкуруюче Товариство русофілів імені Духновича. Особливої популярності серед молоді інтелігенції набули організація українських скаутів “Пласт”, Асоціація українських учителів. Палкими прибічниками українства стали гімназисти та студенти університетів.

Під тиском громадськості й унаслідок послаблення позиції чеського уряду 11 жовтня 1938 р. Закарпаття отримало самоврядування. Призначений згодом уряд А. Волошина негайно

приступив до перетворення Карпато-України на автономну українську державу. Українізувалися система освіти, видавнича справа та адміністрація. Було сформовано військову організацію — Карпатську Січ, бо посилилась загроза угорського нападу.

14 березня 1939 р., за згодою Гітлера, угорські війська розпочали окупацію Закарпаття, що, по суті, й стало початком Другої світової війни. 15 березня 1939 р. уряд Волошина символічно проголосив незалежну Республіку Карпато-України. Незважаючи на запеклий опір Карпатської Січі, угорці захопили Закарпаття, а президент і частина урядовців емігрували.

Незважаючи на короткий час діяльності, уряд Карпатської України мав велике політичне і педагогічне значення, аналогічне виховному впливові українських урядів 1917—1920 рр., бо сприяв перетворенню великої частини населення краю, особливо молоді, на національно свідомих українців.

19.2. Реформування змісту шкільної освіти в УРСР

Перші декрети радянської влади відіграли певну позитивну роль у залученні дітей до школи, підвищенні рівня грамотності дорослого населення, підготовки молоді до навчання у вищій школі та ін.

У травні 1919 р. Наркомос України затвердив “Положення про єдину трудову школу УСРР”, подібне до “Положення єдиної трудової школи РСФРР”. За цим документом школа проголошується трудовою, основою якої є продуктивна праця учнів. Зазначалося, що праця має бути тісно, органічно пов’язаною з навчанням, має знайомити учнів з різноманітними формами виробництва, аж до найвищих.

Проте прадавня ідея поєднання навчання з продуктивною працею у практиці радянської школи втілювалося непослідовно і на різних етапах державного будівництва то затухала, то її штучно роздухували, проводили певні кампанії щодо політехнізації освіти, впровадження трудового, професійного навчання без відповідного забезпечення матеріально-технічною базою, підготовки інженерно-педагогічних кадрів тощо.

На перших порах освітня система УРСР мала деякі відмінності порівняно з освітньою системою Російської Федерації. Більшовицька влада спочатку поклала в основу соціального виховання

дитячий будинок, а не трудову школу, як у Росії. Дитячі будинки мають стати "маяком" соцвиховання. Їх вихованцями були безпритульні, сироти, знедолені діти. У дитячих будинках перебували діти від 4 до 15 років. Проте з 1920 р. основним типом встановлюється семирічна трудова школа.

5 вересня 1925 р. початкове навчання в УРСР проголошується обов'язковим, проте це не виконується.

На стан школи негативно вплинули голодомори 1921, 1932—1933 рр. Багато дітей не закінчували початкової школи. Мала місце дискримінація українців у навчанні, особливо у вищій школі. У 30-ті роки на 10 тис. населення в Україні припадало студентів: українців — 9,9; росіян — 24; євреїв—60,5.

Мали місце чистки інакомислячих студентів і виключення студентів "контрреволюційного" напрямку.

У 1920 р. було опубліковано перший навчальний план. Ним визначалося 5 навчальних днів, а шостий відводився для екскурсій, змагань, культурного дозвілля. У першій групі навчальні години не розподілялися за предметами. Перша група вважалася продовженням дитячого садка. Тут приділялася увага розвиткові мови, навчанню грамоти, лічбі, мало місце ознайомлення з природою, діти вчилися малювати, співати тощо. В інших класах навчання велося на предметній основі.

Відкидаючи все традиційне, що було в дореволюційному шкільництві, новий режим вимагав нового, пролетарського змісту освіти, який ніс нову комуністичну ідеологію. "Новаторів" не бракувало. Їхніми зусиллями було засуджено класно-урочну систему навчання і замість неї на початку 20-х років введено нові навчальні плани і програми, що стали на певний час новими системами навчання:

- комплексні програми;
- лабораторно-бригадний метод навчання;
- метод проектів.

Створення школи I ступеня і семирічки як основного типу школи вимагало перебудови шкільних програм.

На початку 1923 р. затверджено схему побудови комплексних програм школи першого ступеня. Навчальний матеріал вивчався за трьома розділами: природа, праця, суспільство. Центром шкільних програм мала стати праця, що поєднувалася з повідомленнями про природу і з суспільним життям.

Навчальний матеріал об'єднувався за комплексною темою, що вивчалась, як правило, протягом 2—4 тижнів у зв'язку із сезонними явищами і календарем революційних свят тощо. Наприклад, на 1-му році навчання діти вивчали першою темою “Життя дитини до школи влітку”, четвертою темою — “Жовтневу революцію” та ін. Навчальні предмети за комплексними програмами було ліквідовано. Основним недоліком цієї програми було порушення систематичності знань, логіки навчальних предметів, в учнів розвивалися всезнайство, поверховість навчання; не забезпечувалося вивчення граматики, основ арифметики та ін.

Програми V—IX класів будувалися за навчальними предметами. Але на уроках матеріал штучно підганявся під комплексні теми. Це стимулювалося шкільним начальством.

З 1924 р. повсюдно поширився лабораторно-бригадний метод навчання. Учні розбивалися на ланки (бригади) по 3—5 осіб у кожній і в певні часи відвідували лабораторії, де самостійно розв'язували навчальні завдання.

Наприкінці місяця викладач вів облік виконання завдань, оцінював учнівські письмові та графічні роботи. Але за такого навчання не було систематичного викладу вчителем навчального матеріалу, роль вчителя зводилася до консультанта, більшість учнів прикривалися колективною роботою, не виконувалися домашні завдання. Також не було систематичності в навчанні. Дозволялося виконувати завдання з певного предмета підряд протягом декількох тижнів, за рахунок інших навчальних дисциплін тощо.

Третьою формою організації навчання був метод проектів, що ґрунтувався на прагматичній педагогіці США. Самі учні мали намічати собі ті чи інші практичні завдання (проекти) і в процесі їх виконання набувати знань і умінь. Поширеними темами проектів були такі:

- “допоможемо ліквідувати неграмотність”;
- “допоможемо ліквідувати прорив на фабриці”;
- “допоможемо виявити прогульників” тощо.

Проте такі системи навчання були штучно створеними, сліпо запозиченими з-за кордону і не могли задовольнити країну в підготовці кадрів будівників нового суспільства. У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) приймає низку постанов, якими засуджує названу реформацію (до речі, проведену за ініціативою того ж ЦК ВКП(б)) у шкільництві:

- “Про початкову і середню школу”: Постанова ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р.;
- “Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі”: Постанова ЦК ВКП(б) від 25 вересня 1932 р.;
- “Про підручники для початкової і середньої школи”: Постанова ЦК ВКП(б) від 12 лютого 1933 р.;
- “Про педологічні перекирення в системі наркомосів”: Постанова ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 р. та ін.

Цими документами засуджувалася теорія “відмирання школи”, згідно з якою школа мала стати цехом, подавалася критика програм 20-х років, засуджувалося методичне прожектерство: комплексні програми, лабораторно-бригадний метод, метод проєктів тощо. У них підкреслювалася роль уроку, вказувалося на необхідність систематичного обліку та оцінки знань. Наркомоси зобов'язувалися розробити нові програми, підручники, які мали бути методологічно витриманими, написаними з урахуванням віку, розвитку науки і шкільництва.

Постановою про педологічні перекирення в системі наркомосів розвінчувалася педологія як наука, заборонялася діяльність педологів і вимагалася переведення основної маси учнів зі спеціальних шкіл до нормальних, наголошувалося на необхідності створення марксистсько-ленінської педагогіки та психології.

З цього часу педагогіка стала служницею в руках тоталітарного режиму і намагалася задовольнити ідеологічні вимоги комуністичної партії щодо виховання підростаючих поколінь.

На перших роках існування радянської школи їй були приписані деякі риси національної школи, що зумовлено процесом українізації та діяльності видатних організаторів освіти в Україні Григорія Гринька, Олександра Шумського, Миколи Скрипника та ін.

Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) у лютому 1920 р. ухвалила постанову про скасування Всеукраїнського ревкому і створила сім наркоматів, у тому числі й Наркомат освіти, комісаром якого було призначено Григорія Федоровича Гринька (1890—1938). До функцій Народного комісаріату освіти в ті роки входило керівництво соціальним вихованням, професійною та політичною освітою, театрами, бібліотеками, музеями, архівами, видавничими та науковими справами.

Після громадянської війни народна освіта в Україні перебувала в тяжкому стані. Голод, що в 1921 р. охопив південні гу-

бернії України, призвів до значного скорочення мережі культ-освітніх установ. Замість 21 968 закладів з 2 023 688 дітьми в 1921 р., у 1922—1923 рр. їх уже стало 16 655 з 1 338 407 дітьми. Кількість безпритульних дітей, сиріт і напівсиріт на той час досягла 1,5 млн¹.

Україна у складі СРСР перейшла на госпрозрахунок і в умовах нової економічної політики держава припинила фінансувати шкільні установи. “Якщо у 1921 р. на освіту витрачалося 10,4 % державного бюджету, то в кінці 1922 р. — лише 3 %. Все це безперечно позначалося на матеріальному становищі вчителів. Нерідко вони голодували. Так, у 1922 р. голодуючих вчителів в м. Катеринославі було 69 %, траплялися випадки голодної смерті, про що свідчать архівні матеріали”². І так майже повсюдно.

Мізерною була заробітна плата вчителів, яка становила 6,4 крб на місяць. Ще нижчою була заробітна плата в договірних школах — 4 крб. Саме тому часто відбувалися страйки.

У 1923 р. партія більшовиків прийняла рішення про посилення роботи з неросійськими народами щодо їх залучення до соціального будівництва. Вважалося за необхідне розширити участь неросійських народів в управлінні державними справами, економіці, соціальному і культурному житті своїх республік. Для цього передбачалося залучення молоді корінних національностей до освіти, культури тощо. Ця робота проводилася в усіх республіках, в Україні така політика називалася українізацією.

“Перші заходи українізації мали на меті розширення вживання української мови, особливо у партії та уряді. Необхідність була очевидною: у 1922 р. на одного члена Компартії України, який постійно користувався українською мовою, припадало семеро тих, хто розмовляв лише російською, в уряді співвідношення було 1:3. У серпні 1923 р., щоб усунути цю диспропорцію, партійні та урядові службовці отримали вказівку пройти спеціально організовані курси української мови. Тим, кому не вдалося успішно закінчити їх, загрожувало звільнення. Кампанія українізації охопила всі царини життя Радянської України”³.

Особливо відчутно виявилася українізація у шкільній справі. Українізація передбачала залучення до навчання і дорослого

¹ Початкова шк. — 1990. — № 2. — С. 58.

² *Потанчук В.* Революцією покликаний // Молодь України. — 1972. — 25 січня. — С. 3.

³ *Субтельний О.* Історія України. — К.: Либідь, 1991. — С. 338.

населення. Так, якщо на час революції в Україні серед міського населення письменними були 40 %, то через 10 років — 70 %. Серед селян також відбулися відчутні зміни. За відповідний період кількість письменних зросла з 15 до 50 %.

6 липня 1927 р. приймається постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів УРСР "Положення про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку культури", яка значно вплинула на розширення сфери вживання української мови у навчальних закладах України. Нею зокрема передбачалося:

"29. Мережу освітніх установ належить будувати так, щоб людність кожної національності могла мати змогу дістати початкову освіту рідною мовою.

30. Українську мову та українознавство в усіх школах і дитячих будинках національних меншостей належить викладати як обов'язкову дисципліну".

Пункти 32, 33, 34 і 35 присвячено проблемам впровадження української мови у вищій школі. Зокрема встановлювалося, що вища школа проводить свою роботу українською мовою, вступники до ВНЗ складають вступний екзамен з української мови.

На посади професорів, викладачів вищих шкільних закладів призначаються лише особи, що можуть проводити викладання українською мовою (п. 35).

У п. 72 встановлювалася відповідальність осіб за невиконання правил цього документа. Зокрема визначалося, що співробітників, що не вживали належних заходів до вивчення української мови, а також тих з них, що виявляють негативне ставлення до українізації, керівники відповідних установ і організацій адміністративно звільнюють, не надаючи вихідної допомоги й без попереджень.

Таким чином, українізація освіти повернула до життя національну школу України, в якій молодь опановувала кращими здобутками духовної культури свого народу. Після багатовікового переслідування, приниження в українській людності з'явився національний оптимізм. Відомий письменник того часу Борис Антоненко-Давидович вбачав, що у марші мільйонів на шляху до української школи є вогонь великого відродження.

Але відродження не відбулося. Український народ чинив спротив сталінським планам соціалістичної колективізації та

індустріалізації. Причинами протидії керівництво партії і держави на чолі зі Сталіним вважали нескорений національний дух українців, високий рівень національної свідомості, їхню самобутність і несприйняття ними більшовицької ідеології. Народу було винесено вирок. Злочинна колективізація 1930—1931 рр., голодомор 1932—1933 рр., масове винищення української інтелігенції, і насамперед діячів освіти, перервали процес українізації. Україна повністю втратила ознаки автономії і перейшла на становище окраїнної, колоніальної території.

Розпочався шалений наступ на здобутки української культури, освіти, науки. Першими в цьому процесі були дії, спрямовані на ліквідацію національної школи України. Її було перетворено на засіб геноциду проти українців, головним завданням якою стала русифікація корінного населення, спотворення його національного світогляду, свідомості, характеру, відлучення від традицій, звичаїв, культури свого народу.

Така державна політика призвела до породження в молоді національного нігілізму, зневаги до рідної мови, культури українського народу, духовності. Це, у свою чергу, породило в українців комплекс національної і громадської неповноцінності, мавпування перед іншими народами.

19.3. Педагогічна діяльність А.С. Макаренка

У роки радянської дійсності проблемам освіти і виховання значну увагу приділяв талановитий український педагог А.С. Макаренко.

Антон Семенович Макаренко (1888—1939) виявив себе активним будівничим соціалістичної школи і радянської педагогіки, проте у своїх творах і діяльності широко використовував надбання народної педагогічної мудрості. Вийшовши з глибин народу, А. Макаренко тонко підмітив можливості народних виховних засобів і мудро вплітав їх до своїх навчально-виховних заходів, обстоював їх у своїх творах. Особливо вдало він використовував скарби народної педагогіки в розв'язанні проблем трудового виховання.

Серцевиною педагогічної діяльності А.С. Макаренка є його досвід щодо органічного поєднання навчання з продуктивною працею. У своїй практиці педагог послідовно керувався відомими-

ми положеннями основоположників комуністичного вчення про єдність навчання і виховання. 16 років роботи в колонії імені М. Горького та комуні імені Ф.Е. Дзержинського привели педагога до висновку, що труд без освіти, без політичного й суспільного виховання, які йдуть попереду, не приносить виховної користі, виявляється нейтральним процесом.

Макаренко дійшов висновку, що праця без напруження, без громадської й колективної турботи є маловідчутною у справі виховання нових мотивацій поведінки. Така праця швидко й легко стає автономною механічною дією і відбивається на психіці неконструктивно. Вона, на думку педагога, завершується малим розвитком та презирством до навчання і цілковитою відсутністю планів та перспектив на майбутнє. Тому мале мотиваційне значення праці з самообслуговування, велика втомлюваність, малий інтелектуальний зміст роботи, бідна за соціальним змістом реміснична праця самі по собі ще не можуть бути шляхом повноцінного виховання.

Педагог не уявляв трудового виховання поза залученням вихованців до активної продуктивної праці поза умовами виробництва. Він був переконаний у тому, що "праця, яка не має на увазі створення цінностей, не є позитивним елементом виховання"¹. У комуні імені Ф.Е. Дзержинського продуктивна праця займала одне з центральних місць у виховній системі. Це дало змогу перейти їй на повний госпрозрахунок і не тільки відмовитися від будь-яких державних дотацій на утримання, а й давати державі щорічно близько 5 млн крб прибутку. Педагог тут мав на увазі не лише економічну сторону проблеми. Він переконався, що "тільки у виробничому процесі зростає справжній характер людини, члена виробничого колективу, якраз там людина вчиться відчувати свою відповідальність за деталь, коли треба виконати весь промфінплан".

А.С. Макаренко вважав, що в соціалістичному суспільстві праця є не тільки економічною, а й моральною категорією.

Обов'язковою умовою докорінного поліпшення роботи з виховання безпритульних дітей педагог передбачав "вжити всіх заходів, щоб дитячі будинки перестали бути споживацькими закладами, а стали закладами трудового радянського соціалістич-

¹ Макаренко А.С. Трудове виховання, взаємини, стиль, тон у колективі // Макаренко А.С. Про комуністичне виховання. — К., 1978. — С. 88.

ного виховання, щоб на них не треба було викидати десятки мільйонів карбованців зовсім непродуктивно”¹.

Основоположним принципом педагогічної системи А.С. Макаренка є принцип виховання в колективі. Колектив розглядався ним як універсальний метод комуністичного виховання, що є загальним і єдиним, а водночас дає можливість кожній окремій особистості розвивати свої здібності, зберігати свою індивідуальність, іти вперед лініями своїх нахилів. Макаренко розробив і апробував методику колективістського виховання, технологію її втілення.

Думки А.С. Макаренка про головні напрями організації колективу містять у собі різноманітні аспекти діяльності та багатосторонній вплив на особистість вихованця. Дослідник творчості А.С. Макаренка М.П. Ніжинський виділяє їх за такими напрямками:

— уповноважені колективу повинні добиватися всебічного підвищення його політичного і культурного рівня, регулювати товариські взаємини, привчати дітей розв’язувати конфлікти без сварок і бійок, рішуче боротися з найменшими спробами насильства старших або більш сильних над молодшими і слабшими;

— кожен член колективу щоденно повинен виявляти себе в праці, а тому особливим завданням активу є виховання у кожного поваги до праці, до відпочинку і занять інших. Це виховання передбачає не тільки засвоєння правильних уявлень, а й вироблення правильних звичок. Зазначених вимог обов’язково треба додержуватися і в процесі шкільних занять;

— дисципліна завжди виступає як форма суспільного добробуту людей. Такою вона може бути тільки в тому випадку, якщо будується за системою активізації особистості в найрізноманітніших галузях трудового і громадського життя. Отже, дисциплінованість — результат виховного процесу в цілому, результат насамперед зусиль самого колективу дітей, що виявляються в усіх сферах його життя. Але для того щоб дисципліна сприймалася як явище моральне і політичне, у кожному колективі дітей слід роз’яснювати її необхідність, забезпечувати додержання доцільного, точного режиму. Покарання, спрямовані на зміцнення дис-

¹ Ярмаченко М.Д. Життєдайне джерело методики комуністичного виховання // Макаренко А.С. Про комуністичне виховання. — К., 1978. — С. 15—16.

ципліни, повинні, головним чином, впливати на колектив і мати форму морального осуду;

— громадська думка — регулятор поведінки учнів. Для радянських людей загальні збори є вищим органом, який відбиває громадську думку колективу. Тому дитячим загальним зборам слід приділити велику увагу. Для формування особистості вони матимуть особливу цінність, коли предметом їх обговорення будуть щоденні справи і перспективні лінії розвитку закладу, які пов'язують вихованців із загальнонародними інтересами;

— розвиток перспективи закладу в цілому і кожної дитини зокрема слід нерозривно пов'язувати зі стилем роботи в колективі. Кожний дитячий заклад повинен мати свій стиль і тон, а нормальний тон може бути тільки один — життєрадісність, спокійна ділова обстановка, що виключає постійну крикливу бурхливість. Мажор, бадьорість колективу забезпечуються злагодженою й організованою його, крім того, єдністю, активністю людей і одночасно вмінням гальмувати себе, коли потрібно. Особливою формою гальмування є ввічливість, яку треба всіляко рекомендувати вихованцям.

Таким чином, у процесі різноманітності діяльності колективу кожен його член розвиває в собі потребу бути уважним до інтересів інших людей, потребу високої моральності, тобто бажання збагачувати духовне життя¹.

Ці думки А.С. Макаренка неоднозначно оцінювалися в СРСР. Хоч офіційно владні структури створювали культ "вчення А.С. Макаренка", насправді ж положення талановитого педагога повсюдно ігнорувалися. Взяти хоча б його погляди на дитячий колектив. А.С. Макаренко вважав первинним колективом не звичайне об'єднання дітей для навчальної роботи, а значно ширше. У своїй лекції "Педагогіка індивідуальної дії" він писав: "У моєму досвіді я прийшов до такої організації, коли первісний колектив не охоплював ні класних шкільних інтересів, ні виробничих інтересів, а був тим осередком, в який і шкільні, і виробничі інтереси приходили від різних груп. Ось чому я останнього часу зупинився на загоні, до якого входили й школярі різних класів і робітники різних виробничих бригад"². Отже, за

¹ Ніжинський М.П. Видатний педагог нашого часу // А.С. Макаренко. Життя і творчість у документах, фотографіях і ілюстраціях. — К., 1978. — С. 16.

² Макаренко А.С. Вибрані педагогічні твори. — К., 1950. — С. 111.

А.С. Макаренком первинний колектив не клас, в якому об'єднані однолітки для розв'язання навчально-виховних завдань, інтереси такого об'єднання випливають із "соціального синтезу". Такого колективу практика радянської школи не створила, і експериментальне досягнення видатного педагога не знайшло підтримки в системі так званого комуністичного виховання.

Первинний колектив А.С. Макаренка бачив різновіковим, у радянській же школі ним вважався клас, тобто об'єднання од-нолітків. За твердженням А.С. Макаренка, первинний колектив об'єднує 10—12 осіб, а колектив учнів школи не повинен перевищувати тисячі. Приклади ігнорування поглядів педагога на організацію навчання і виховання учнівської молоді можна продовжувати. Сюди ж варто віднести і його бачення системи перспективних ліній, основних етапів розвитку колективу, його законів руху тощо.

Оригінально розв'язував педагог проблеми взаємодії вихованців і вихователів. У ті часи представники педагогічного Олімпу, до якого А.С. Макаренко зараховував працівників Наркомосу, вечних-педагогів, та значна частина вчительства стояли на позиціях традиційної педагогіки, яка фетишизувала педагогічні догми, вважаючи їх непідвладними часу, обставинам тощо. Вона ж (педагогіка) недооцінювала ролі виховання у становленні особистості, вважаючи його проблеми та завдання, які воно ставило та вирішувало другорядними порівняно з питаннями дидактики. Макаренко обстоює діалектичну педагогіку, педагогіку активного виховання, наполягає на тому що "людину треба не ліпити, а кувати"¹.

Вчитель, вихователь, як і в цілому колектив вихователів, має виступати не керівником, диктатором шкільного буття, а спільником, до якого учні не готуються, а живуть повноцінним життям.

У своїй роботі "Методика організації виховного процесу" А.С. Макаренко визначає педагога бойовим товаришем вихованців, який бореться разом з ними і попереду них за всі ідеали першокласного закладу.

А.С. Макаренко стоїть на тому, щоб спілкування педагогів і учнів базувалося на дружніх взаєминах, повазі вчителя до особистості учня, вірі в його сили і можливості. По суті він всебічно розробив і практично реалізував принцип співробітництва, який сьогодні приписується деяким сучасникам.

¹ Макаренко А.С. Сочинения: В 7 т. — М., 1960. — Т. 5. — С. 302.

Товариська взаємодія вчителя і учня має бути такою органічною, такою цільною, що учні не повинні відчувати наявність у школі окремих учительських і учнівських інтересів. Серцевиною такої педагогіки Макаренко вважає товариську єдність і спільність інтересів учителів та учнів. І колектив учителів, і колектив учнів мають утворювати одне ціле — педагогічний колектив. Запорукою цього виступає колектив учителів, який здійснює не авторитарний, а виключно педагогічний вплив на учнів.

Педагога непокоїть те, що колективи вчителів складаються здебільшого стихійно, випадково, із тих людей, які пропонують свої послуги. У 20—30-х роках у педагогіці про колектив педагогів не було написано майже жодного слова. А.С. Макаренко вважає, що педагогічна наука має приділити значну увагу цій проблемі. Серед педагогічних праць, на думку педагога, має бути хоч один том, присвячений питанням становлення колективу педагогів.

Макаренко виношував намір відкрити закони побудови педагогічного колективу. Антонові Семеновичу не вдалося цього здійснити, але аналіз його думок дає можливість сформулювати деякі правила, дотримання яких сприяє формуванню вчительського колективу. Зі сформульованих у працях Макаренка порад і рекомендацій щодо названої проблеми на перший план виступає правило, яким педагог неухильно керувався у своїх навчально-виховних закладах: правильне виховання можливе за наявності учительських колективів як колективів односторонців.

Успіх кожного навчально-виховного закладу можливий за умови об'єднання в колектив учителів, "запалених однією думкою, одним принципом, одним стилем, які працюють єдино"¹. Педагог вважає неспроможним виховувати такий колектив учителів, у якому його члени виявляють політичну обмеженість, низьку культуру, індивідуалізм, відбуваються чвари тощо. Це правило, проте, не означає одноманітності в діях учителів. У межах колективу учитель повинен уникати шаблону, діяти творчо, експериментувати, шукати кращі методи впливу на вихованців. Такі колективи добрати неможливо, вони формуються безпосередньо в діяльності під керівництвом директора, громадських організацій. Особливу роль у цій роботі Макаренко надає дирек-

¹ Макаренко А.С. Сочинения: В 7 т. — М., 1960. — Т. 5. — С. 163.

тору, який, на його думку, є найвідповідальнішою особою в школі, уповноваженим державою керівником.

А.С. Макаренко рішуче засуджує безсистемність, порційність у виховній роботі, обстоючи тривалість виховного впливу. Остання досягається тривалістю педагогічного колективу. За А.С. Макаренко, її можна досягти, коли середній час перебування педагога в колективі не може бути меншим, ніж перебування вихованців у школі.

Дотримання такого правила забезпечує тривалість, стабільність колективу, що сприяє наступності та цілеспрямованості в роботі з вихованцями. У тривало діючому колективі, підкреслював А.С. Макаренко, накопичується досвід роботи, створюються цінні виховні традиції, зміцнюються почуття обов'язку, особиста відповідальність учителя за успіх справи. Такий колектив учителів "додержується єдиної методики і колективно відповідає не тільки за свій клас, а за школу в цілому"¹.

Важливим науково-педагогічним питанням А.С. Макаренко вважає співвідношення в колективі педагогів з різним досвідом учительської роботи. Він доходить висновку, що колектив учителів, сформований з учителів одного віку, чи то старих, чи молодих, завжди буде слабким колективом. Тому-то організатори освіти повинні подбати про те, щоб у кожній школі було декілька поколінь учителів, щоб у колі досвідчених була юнь, яка тільки-но приступає до роботи, до педагогічного життя: має бути певна кількість старих, досвідчених педагогів і неодмінно має бути одна дівчина, яка тільки що закінчила інститут, яка ще ступити не вміє. Саме тут, на думку педагога, відбувається містерія педагогіки: така дівчина вчитиметься і в старих педагогів, і в старих учнів, і те, що вона вчитиметься в старих педагогів, покладає й на них відповідальність за її нормальну роботу.

Отже, організаторам народної освіти, керівникам шкіл треба взяти за правило створення різновікових учительських колективів, що сприяє збагаченню кожного вчителя життєвим досвідом, педагогічною культурою, професійною майстерністю.

Педагог у лекції "Педагогіка індивідуальної дії" опрацьовує й таке питання, як співвідношення в колективі учителів чоловіків та жінок. Він застерігає про те, що переважання в колективі учителів певної статі негативно відбивається на дітях, не сприяє

¹ Макаренко А.С. Сочинения: В 7 т. — М., 1960. — Т. 5. — С. 353.

правильному статевому вихованню. Цю думку А.С. Макаренка можна сформулювати таким правилом: переважання в педагогічному колективі чоловіків або жінок призводить до однобокого виховання дитячого колективу.

У наші дні діяльність жіночих учительських колективів породила явище фемінізації, коли у хлопчиків під впливом жіночого оточення формуються жіночі риси характеру та поведінки. Дійсно, такі риси, як мужність, відважність, витривалість, відповідальність, малослів'я та ін., з'являються у підлітків та юнаків здебільшого від безпосереднього спілкування з чоловіками — батьками, вчителями та ін. Відсутність же в школі вчителів-чоловіків, збільшення сімей, де діти виховуються без батьків — все це і призводить до того, що учні-хлопчики одержують однобоке виховання з боку жіноцтва.

При доборі колективу варто піклуватися, на думку А.С. Макаренка, і про те, щоб у ньому були люди різної вдачі, різних темпераментів та характерів. Педагог наголошує на тому, що треба дбати про поєднання в колективі людей веселих і людей похмурих. Він не уявляє собі колективу, що складався б тільки з похмурих людей. Повинен бути хоч один веселун, хоч один дотепник. А з іншого боку, потрібна людина, що ніколи й не усміхнеться, дуже сувора людина, яка нікому не дарує і якої не послухати неможливо...

Колектив учителів повинен бути естетично виразним, носієм естетичної культури. Цю виразність А.С. Макаренко бачив у зовнішньому вигляді вчителя, його вчинках та поведінці. У лекції "Взаємини, стиль, тон у колективі" він стверджує, що жодного разу не вийшов у неочищених чоботях або без паска до вихованців. Не допускав у клас учителя, якщо він був неохайно одягнений.

Макаренко висловлювався і за те, щоб усі педагоги були красивими, а якщо такого досягти не можна, то "хоч один гарний молодий педагог, одна гарна молода жінка в колективі неодмінно повинні бути... Треба, щоб дітей захопила ще естетика, краса в колективі".

Думка та поради педагога щодо побудови вчительського колективу не могли бути втіленими у шкільну практику внаслідок дії директивної системи управління. Остання, по суті, лишала директора школи всяких прав, залишивши йому одні обов'язки.

Останнім часом з'явилася низка праць про педагога, в яких його педагогічні погляди і діяльність піддаються нищівній кри-

тиці. Його обзивають “яничаром”, носієм авторитарної, тоталітарної педагогіки тощо. Мабуть, такі оцінки, якщо врахувати час, коли жив і працював А.С. Макаренко, не є цілком об’єктивними. В умовах терору, репресій проти української інтелігенції А.С. Макаренко робив усе, аби захистити знедолених дітей, повернути їх до повноцінного життя.

Контрольні запитання і завдання

1. Чим визначалося становище українського шкільництва між двома світовими війнами?
2. Що було міфічного, а що реального в радянській школі та педагогіці?
3. Чого домогалася польська шкільна адміністрація на окупованих Польщею українських землях?
4. Розкажіть про I Український педагогічний конгрес та його ухвали?
5. Як боролися буковинські українці за рідну школу й освіту на Буковині?
6. Визначте становище українського шкільництва на Закарпатті порівняно з іншими частинами України.
7. Схарактеризуйте внесок Августина Волошина в українське державобудівництво й вітчизняну педагогіку.
8. Чи є, на вашу думку, А.С. Макаренко носієм так званої тоталітарної педагогіки?

Література для самостійного опрацювання

- Арсенич П. Родина Заклинських. — Івано-Франківськ, 1995. — С. 12—28.
- Ващенко Г. Виховний ідеал (“Записки виховника”). — Полтава, 1994. — С. 9—40.
- Волошин М., Волошин Р. Становлення національної школи. — Дрогобич, 1993. — С. 52—56.
- Дожилася Україна... Народна творчість часів голодомору й колективізації на Україні. — К., 1993.
- Жуковський А. Історія Буковини. — Ч. 2. — Чернівці, 1994. — С. 146—154.
- Макаренко А.С. Деякі висновки з педагогічного досвіду. Виховання в сім’ї // Макаренко А.С. Про комуністичне виховання. — К., 1978.
- Нежинский А.П. А.С. Макаренко и педагогика школы. — К., 1976.
- Петров В. Діячі української культури (1920—1940 рр.) — жертви більшовицького терору. — К., 1992.

Російщення України: Наук.-популярний збірник. — К., 1992. — С. 131—154.

Семчишин М. Тисяча років української культури. — К., 1993. — С. 419—430; 432—433; 445—446; 455—458; 473—474; 487—497.

Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772—1939 рр.). — Івано-Франківськ, 1994. — С. 120—139.

Субтельний О. Україна. Історія. — К.: Либідь, 1991. — С. 332—348; 351—376; 379—381; 386—391.